

13. Цебеліс Дж. В захисту теорії раціонального вибору / Дж. Цебеліс // Современная сравнительная политология: хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 52 – 83.
14. Чилкот Р. Х. Теорії сравнительної політології. В пошуках парадигми / Р. Х. Чилкот: пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с.
15. Хапаева Д. Герцоги республіки в епоху переводов: Гуманитарні науки і революція понять / Д. Хапаева. – М.: Нове літературне обзріння, 2005. – 264 с.
16. Hyneman Ch. S. The Study of Politics. The Present State of American Political Science / Ch. S. Hyneman. – University of Illinois, 1959. – 232 p.
17. Kariel H. S. Saving Appearances. The Reestablishment of Political Science / H. S. Kariel. – Massachusetts: Duxbury Press, 1972. – 154 p.
18. Ladd Jr. E. C. The Divided Academy: Professors and Politics / E. C. Ladd, Jr., S. M. Lipset. – McGraw-Hill Company, 1975. – 401 p.
19. Sigelman L. The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review / L. Sigelman // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463 – 478.
20. Sommit A. American Political Science. A Profile of a Discipline / A. Sommitt, J. Tanenhaus. – NY: Prentice Hall, 1964. – 173 p.

Богданов В. С., Харченко О. В., ОНЮА

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СТАТУСНИХ ІЄРАРХІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРОЯВУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

В статтє раскрывається суцність інституцiонного механiзму селекцiї, распрелеленя и формированя статусных иерархий, обозначена специфика этого механiзма в условиях украинских реалий и пути преодоления феномена деинституализации.

The article deals with the main points of institutional mechanism of selection, allocation and forming status hierarchies, and also emphasizes the specific character of this mechanism in terms of Ukrainian reality as well as the ways of overcoming the phenomenon of deinstitutionalization.

Демократизація сучасного українського суспільства – це не тільки видозміна політичного режиму та стилю управління, а передусім, зміна методів та форм соціальних відносин, в тому числі, і міжособистісних, тобто між реальними, емпіричними людьми, що постають суб'єктами соціального статусу. Ця ви-

дозміна супроводжується “відмиранням” статусів попередніх соціально-політичних структур і появою нових, які є адекватним відтворенням демократичної соціальної системи. Оскільки головною підвалиною статусу є соціальність, то на особливу увагу заслуговує питання про можливості та механізми внутрішньої соціальної динаміки, за посередництва яких і здійснюється формування статусних ієрархій в будь-якому суспільстві.

Природно, що в будь-якому суспільстві є багато людей, які прагнуть просування до верхніх щаблів суспільної ієрархії, тобто до підвищення свого соціального статусу. Однак тільки деяким із них вдається зробити це і, оскільки, за нормальних умов соціальна циркуляція має впорядкований характер, то можна припустити, що в будь-якому суспільстві існує особливий механізм, який контролює процес вертикальної циркуляції. Цей контроль полягає, по-перше, в тестуванні індивідів для встановлення адекватного виконання ними соціальних функцій; по-друге, в селекції індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства по різних соціальних верствах, їх просуванні чи деградації [1, 405].

Іншими словами, всередині стратифікованого суспільства існують не тільки канали вертикальної стратифікації, а й своєрідне “сито”, яке просіює індивідів та визначає їм те чи інше місце в суспільстві. Основна мета цього контролю – розподілити індивідів у відповідності з їх талантами і можливостями успішного виконання своїх соціальних функцій. Навряд чи існує таке суспільство, в якому розподіл індивідів здійснений у повній відповідності до правила – “кожний має займати те місце, яке відповідає його здібностям”. Однак, тривала еволюція багатьох суспільств свідчить, що їх механізм щільного тестування, селекції та розподілу в цілому був адекватним і виконував свою функцію більш чи менш задовільно.

Важливо в цьому контексті дати відповідь на наступні питання: 1) в чому полягає сутність механізму селекції і розподілу індивідів? 2) як і на яких засадах здійснюється відбір та розподіл? 3) яка специфіка цього механізму в умовах сучасних українських реалій ?

На перше питання можна відповісти таким чином: в будь-якому суспільстві цей механізм складається з усіх наявних соціально-політичних інститутів та організацій, які виконують ці функції. Як правило, це інститути, які функціонують в якості каналів вертикальної циркуляції, а саме: сім'я, армія, церква, школа, політичні

та професійні організації. Вони є не тільки каналами соціальної циркуляції, але водночас і “ситом”, котре тестує та просіює, відбирає та розподіляє своїх індивідів по різних соціальних стратах і позиціях. Деякі з них, такі, як сім'я та школа, є механізмами, котрі перевіряють в основному загальні властивості індивідів, які необхідні для успішного виконання багатьох функцій (рівень інтелекту здоров'я та характер). Інші інститути, зокрема професійні організації, є механізмами, які тестують специфічні якості індивідів, що необхідні для успішного виконання спеціальних функцій в тій чи іншій професії (наприклад, ораторський талант для політика тощо).

Звернемося тепер до того, як ці інститути виконують задані функції і які типи тестування, селекції та розподілу існують в різних суспільствах? Такий аналіз дасть нам можливість глибше збагнути суть багатьох інститутів і дозволить з'ясувати специфіку їх функціонування в сучасних умовах.

Прослідковуючи дію механізмів тестування, селекції, розподілу та формування статусних ієрархій в сучасній Україні, зупинимося на окремих їх особливостях.

Як зазначають деякі дослідники – соціологи, сучасний український соціум є «безсумнівно диференційованим, гетерогенним, а його структуру визначає взаємодія двох тенденцій – тенденції до поглиблення нерівності, і водночас, хоч би як парадоксально це звучало, тенденції до соціальної гомогенізації» [2, 73]. В останні роки в країні спостерігається небачене зростання реальної соціальної однорідності: невиплати винагороди за працю фактично означають не підтвердження державою (основним інститутом суспільства) професійних і кваліфікаційних відмінностей, тобто зрівнювання всіх у тій економічній ситуації, що склалася. Більше того, оскільки для більшості пенсіонерів встановлено єдиний розмір пенсій, не визнаються і відмінності щодо характеру, тривалості та ін. праці кожного у минулому. Колишні конвенції, правила і зразки взаємодій або частково деінституціалізовані, або не повністю інституціалізовані. Так, скажімо, легітимність державної власності вже ґрунтовно підірвано, проте ще дуже далеко до легітимації приватної власності. Поширення неінституціалізованих відмінностей чи стратифікацій засвідчує, що правила, на основі яких здійснюється доступ до обмежених ресурсів (до влади, власності, престижу, статусу), позбавлені визначеності, через що індивіди й групи змушені винаходити їх самостійно, вступаючи

в неінституційні взаємодії і укладаючи між собою відповідні угоди. Інакше кажучи, доступ до ресурсів здійснюється за умов неповноцінних правил або зовсім без таких. Останнє спонукає індивідів до дій, що лежать поза загальноприйнятим ціннісним або етичним контекстом та не мають жодних міцних суспільних підстав, значущих якщо не для всіх, то для більшості.

Наслідком явного домінування процесів деінституціалізації над процесами «уяви, що інституціалізується» (Касторіадіс) стали необоротне знецінювання раніше інтерналізованих зразків і стандартів поведінки, які забезпечували індивідам і групам соціальну компетентність.

Процеси структуризації в Україні – це водночас і наслідки, і передумови поділу та переділу влади і власності. Тут важливо означити «глибинну, органічну й субстанційну спорідненість між демократією і ринком, між свободою економічною і свободою політичною...» [6, 254]. Оголошений життєво важливим рух до ринкової економіки супроводжується виразними тенденціями до деіндустріалізації (зупинка і закриття підприємств, декваліфікація робітників та інженерів, тобто руйнація системи професійного тестування, селекції та розподілу), натуралізацією обміну між економічними суб'єктами, відродженням архаїчних форм самозабезпечення товарами й послугами, поширенням практики перерозподілу доходів через формування неофіційного ринку зайнятості, створення каналів руху фінансових ресурсів за межами банківської системи тощо.

Інакше кажучи, внаслідок комплексного впливу явних і прихованих чинників у соціально-політичній структурі локально і парцелярно складаються конфігурації позицій, а спільним контекстом їхнього існування залишається довільна автономізація сегментів і фрагментів політикуму, причому ці сегменти і фрагменти конституюють власні правила самоорганізації.

Відділення статусів від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності й політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально залежних систем ідентичності індивідів і позицій, їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. Утворився розрив між «уявною» та «реальною» належністю до верстви чи групи. «Уявна» належність, що пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не підтверджується «значущими

іншими». Належність (до позиції, статусу, організації) і участь віднині не те саме. За відсутності систем винагороди належність, тобто соціальний статус, поставлено під сумнів, отже зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність.

Оскільки ресурси статусної ідентифікації виявилися недосяжними і невизначеними, значна частина простору статусно-ідентифікаційних практик перетворилася на «проблемний простір». І в особистісному, і в соціальному аспектах питання статусної ідентифікації стали центральними для соціально-політичної структури українського суспільства.

В Україні зараз безсумнівно, відбувається зміна цієї структури. Власність, гроші, влада, повага, визнання, культурна спадщина, традиції, історія та інформація, символи, нарешті, – все є об'єктом конкуренції, перерозподілу і присвоєння. Українське суспільство постає сьогодні як суспільство «нічий» речей. Тут мало що усталено комусь належить; у багатьох випадках важко сказати, чи здійснилася диференціація державної, колективної і приватної власності (тим більше, що державна власність використовується часто-густо як приватна); чи за правом, тобто легітимно володіють власністю її нинішні господарі. Порівняно з недавнім минулим, без сумніву, спостерігаються помітні зрушення, внаслідок яких утворилася строката й неоднорідна картина, відбулося непередбачуване переміщення й розташування індивідів, спільнот і організацій в спільному континуумі взаємодій.

Однією з особливостей, що характеризує сучасні українські реалії, є формування такого різновиду соціальних утворень, які мають безпосереднє відношення до процесів перерозподілу багатства, влади, престижу, культури, а отже і до формування статусних ієрархій. Такі об'єднання політологи означають поняттям корпорації (від лат. *corporatio* – об'єднання, товариство, спілка на основі цехових, групових інтересів, об'єднання для досягнення мети у суспільній сфері).

Найближчий соціальний наслідок діяльності корпорацій полягає в тому, що в кожному з трьох найважливіших “просторів” суспільства – економічному, політичному та статусному – відбувається формування, виокремлення й відносно розмежування різних галузей, тобто складаються нові неоднорідності. Так, зокрема, економічний простір починає розпадатися на дві частини, в одній з яких доступ до благ все менше визначається

традиційними чинниками, такими як компетентність, кваліфікація і відповідальність, тоді як у другій ці чинники зберігають свою значущість, інакше кажучи, цей простір розпадається на галузь стагнації і галузь економічного пожвавлення з відповідними відмінностями стосовно перспектив на майбутнє у належних до них індивідів. Нинішній стан економіки й поведінка індивідів, які намагаються пристосуватися до незнайомого й незвичного середовища, зумовлюють домінування ситуативних, короточасних, а то й просто випадкових чинників формування статусів над традиційними, властивими нормальній економіці. Перші нівелюють, другі пригнічують, що призводить до виникнення ембріональних і соціальних утворень, своєрідних соціальних “мутантів”.

Ще однією ознакою руйнації механізмів формування статусних ієрархій в сучасній Україні є маргіналізація суспільства. Йдеться не лише про диференціацію соціально-політичних зв'язків, а й про нівелювання тотальності всіх основних підвалин самого соціального цілого. Статус як механізм демаргіналізації сприяє виходу із стану маргінальності, “добудовує” соціокультурний код маргінала до соціально-нормального рівня і тим самим створює для нього реабілітаційний простір. Варто відзначити, що статус зумовлюється вмінням адаптуватися в умовах соціально-корпоративного та соціально-цілісного устрою.

Важливим чинником, який опосередковує мотиваційну *структуру соціального статусу*, є спрямованість дії його суб'єкта. В цьому плані можна вести мову про зовнішні прояви спрямованості як про вибір тієї чи іншої сфери організаційної діяльності для реалізації дій суб'єкта статусу, які умовно диференціюються за характером діяльності або відносин та за функціями організаційної діяльності й управління. Внутрішніми психологічними аспектами дії статусу постають такі показники: мотив і особистісна значущість цілей, досягнення яких можливе лише при умові активного організованого співробітництва інших осіб; готовність або небажання інших осіб сприяти діяльності суб'єкта статусу; засоби впливу, які є в розпорядженні суб'єкта для максимального використання свого статусу; довіра виконавця суб'єкта статусу тощо. Інакше кажучи, феномен статусу є могутнім імпульсом соціально-інституційної поведінки. Будучи безпосередньо пов'язаною з функціями управління й керівництва людьми, мотивація статусу виступає як фактор, що визначає або

конструктивні тенденції у розвитку організаційних відносин, або як засіб їх руйнування, дезінтеграції.

Інституційна поведінка передбачає, що суб'єкт організаційної діяльності повинен бути зорієнтований на виконання передусім партнерських функцій. В найзагальніших рисах це зумовлено функціональною диференціацією й інтерналізацією організаційних ролей, які визначають необхідність включення в систему партнерських відносин, уміння їх адекватно оцінювати, регулювати, зберігати й розвивати. Звідси слідує, що поведінка суб'єкта соціального статусу завжди спрямована на пошук соціально-інституційної оцінки, визнання, підкріплення активності у формі привласнення моральних, матеріальних або інституційних цінностей (можливість розвитку статусу, зміни місця в структурі організаційних відносин тощо). І, нарешті, суб'єкт статусу (особистість) прагне до встановлення певного рівня незалежності в системі інституційних зв'язків і відносин, проявляє активність, спрямовану на зміцнення самостійності й автономії.

Отже, серед мотивів, котрі виконують функцію формування та розвитку статусної самоідентифікації особи, можна означити соціально-психологічні чинники, а саме: попередній досвід соціальної діяльності, потреба в партнерстві, потреба у визнанні, оцінці, в незалежності. Усе це призводить до розвитку організаційних відносин, до формування нових перспективних програм соціальної регуляції, розвитку статусу. Безумовно, поряд з цим важливо зазначити, що тут повинні бути присутні і фактори реалізаційно-організаційної поведінки, зокрема, соціально-психологічна активність, актуалізація індивідуальності (саморегуляція, самоконтроль). Поряд із цим важливими мотиваційними сферами повинна стати мотивація прийняття статусу, відповідальності, конкуренції, а також мотивація й прагнення до стабілізації статусу.

Якщо організація дає можливість особистості у відповідності до її прагнень отримати статус і необхідне визнання в системі прав і обов'язків, то створюються умови, за якими значна частина соціально-психологічної активності спрямовується нею на реалізацію потреб у режимі незалежності. Тоді формуються мотиви, які направлені на пошук засобів для актуалізації і захисту своєї автономії та індивідуальної значущості. Причому в цьому випадку особистості як суб'єктові статусу завжди необхідно протистояти зовнішнім умовам, які нівелюють його індивідуальну цінність.

Важливо підкреслити, що задоволення потреб особистості в незалежності не є самоціллю, а навпаки, актуалізація індивідуальності дозволяє здійснити необхідний для завдань розвитку перехід на більш високий рівень відносин і організаційних взаємодій, який відповідно породжує потребу в нових засобах реалізації активності, в ускладненні діяльності.

Сам факт прийняття статусу обумовлює процес переходу від співучасті до співпраці. Цей процес забезпечує суб'єкту статусу можливість фіксації і зміцнення прав та обов'язків як критеріїв статусної визначеності. Відповідно, по мірі нарощування статусної активності особистості збільшується питома вага актуальних зв'язків і потреба в оцінці та визнанні. Подальше формування усталених установок статусу вимагає реалізації потреби в незалежності, пріоритетною стає мотивація, яка спрямована на актуалізацію індивідуальності суб'єкта статусу.

В цьому контексті актуальною є проблема оптимізації зв'язку між владними інститутами та суб'єктами статусних відносин, особливо у зв'язку з процесами демократизації українського суспільства. Демократія, безумовно, є важливим критерієм соціальної презентації статусу як інституційного чинника соціальної рівноваги. Демократичний простір зберігає суспільну ієрархію і таким чином зумовлює актуалізацію соціального статусу. Легітимація політичної системи означає, що "усі політичні проблеми є проблемами інституційними, проблемами правовими, а не особистісними; і що поступ до більшої рівності може бути забезпечений тільки за допомогою інституційного контролю над владою" [3, 175]. Тож демократія має презентувати собою селективну систему конкуруючої виборної меншості. Інакше кажучи, "демократія повинна представляти селективну поліархію" [4, 85]. Елітні якості, їх істинність, достовірність, з одного боку, і владні позиції та плюралістичність і контрольованість з іншого, потребують серйозних соціальних корелятивів. Відверта антиелітна позиція може сприяти вирівнюванню соціальних верств лише по нижчому рівню, тобто засвідчувати їх в одномірному статусному просторі, де актуалізуються так звані "статуси-корпоранти" (продуковані певними корпораціями, їх стандартами).

Оскільки існування еліти закономірно детерміноване самою природою суспільства, життєво важливим соціальним завданням для певної елітарної корпорації є не стільки реалізація демократії та забезпечення соціальної рівності, скільки максимізація контролю

над масами через політичні інституції. Використання функції нормального еволюційного розвитку суспільства дозволяє означити загальнозначущі критерії відмінностей еліти від псевдоеліти. Статус еліти передбачає кращих представників соціальної та професійної групи. Якщо суб'єкт статусу не здатний кваліфіковано й морально виконувати свої обов'язки, то ми маємо справу із псевдоелітністю [4, 311]. Більше того, в суспільствах із "нормальним розвитком майже завжди існує контреліта, яка протиставляється еліті, пануючій в економіці, політиці, культурі..." [4, 312]. Таким чином, в сучасних суспільствах (якоюсь мірою це є характерним і для сучасної України) виникає й існує декілька груп еліт. Для їх характеристики можна використати такі якісні показники як елітарність та елітність. Саме вони характеризують якісний стан соціального статусу – або приписаний (формальна належність до статусної позиції, посади, соціального стану тощо), або досягнутий (наявність певних ознак, якостей, які дозволяють особистості бути легітимно визнаним суб'єктом статусу).

Конструктивна роль еліти особливо виразно проявляється в періоди соціальної кризи, оскільки вона має здатність до самовідтворення, тобто є атракційною соціальною структурою. Подібні структури, як зазначає Л. Бевзенко, "ніби народжуються із самої суті системи і підтримуються не завдяки якійсь зовнішній силі, а саме завдяки здатності системи до самостійного зниження свого ентропійного рівня (системного хаосу, невпорядкованості) шляхом спонтанного утворення атрактивних структур – локальних осередків нового порядку" [5, 130]. Наявність подібних структур в кризовому соціумі справляє позитивний вплив на процес його стабілізації та виступає одним із вагомих чинників формування статусних ієрархій.

В будь-якому суспільстві, за виключенням періодів анархії та соціальних революцій, соціальна циркуляція індивідів та їх розподіл здійснюються не випадково, а мають характер необхідності та суворо контролюються різноманітними інститутами.

Конкретно-історичні форми цих інститутів відрізняються в різних суспільствах та в різні періоди часу, але в тому чи іншому вигляді вони існують в будь-якому суспільстві. У всій своїй цілісності механізм соціальної селекції та розподілу є відповідальним за той тип людей, що належать до верхніх та нижніх поверхів соціальної споруди, за їх моральні, професійні та соціальні якості. Дія цього механізму детермінована якістю

та природою організації селекційних інститутів і частково характером перепон, які вони створюють для індивідів протягом всього шляху їх успішного проходження через “фільтри”. Якщо ці перепони виявляться неадекватними, то і соціальний розподіл буде непропорційним, що неминуче позначиться на всьому суспільстві. Якщо ж вони будуть адекватними і виправданими, то і соціальний статусний розподіл індивідів стане позитивним фактором суспільного розвитку.

Особливістю соціально-стратифікаційних процесів в сучасній Україні, що мають безпосереднє відношення до формування статусних ієрархій, є їх деінституціалізація, яка супроводжується реанімацією таких архаїчних форм колективності, для яких характерне об’єднання індивідів на основі групових інтересів, тобто корпорацій, що виступають основним джерелом їх самоідентифікації. Соціальним наслідком діяльності корпорацій є розмивання функцій традиційних інституційних механізмів тестування, селекції та розподілу індивідів на соціальній драбині надмірній соціальній поляризації, яка характерна для сучасного українського суспільства. Однією із ознак такої поляризації є наявність значної соціальної дистанції між верхніми та нижніми суспільними верствами і значна маргіналізованість соціуму. Запобігти цим негативним явищам, очевидно, можна за умови перегляду здебільшого негативістського тлумачення і на рівні наукових розробок, і на рівні масової свідомості такого соціального явища як еліта, створюючи передумови для формування та культивування яскравих особистостей – носіїв високої духовності, моральності, інтелекту, спроможних бути взірцем та фактором інтеграції всього суспільства.

Оскільки для українського суспільства, де зафіксований мінімальний розподіл праці і максимальна мобільність населення, характерною є відсутність системи ефективних засобів формування статусних ієрархій, існує нагальна потреба вивчення відповідного досвіду інших країн та можливостей його використання, а також передумов побудови аналогічних систем в нашій країні з врахуванням вітчизняної специфіки.

Література:

1. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Макеев С. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 70-87.

3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2-х Т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
4. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.
5. Бевзенко Л. Проблеми еліти з погляду соціальної самоорганізації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – с. 118-135.
6. Жан-Франсуа Ревель. Відживлення демократії. – К.: Критика, 2004. – 585 с.

Боженко А. М., НПУ ім. М. П. Драгоманова

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ЗАСІБ УПОРЯДКУВАННЯ ЖИТТЯ СОЦІУМУ

В статье рассмотрено содержание понятия «политический дискурс». Автор доказывает, что в современном мире политический дискурс становится самостоятельным смысловым полем, превращается в своеобразную реальность. По мнению автора, политический дискурс становится средством организации жизни современного общества.

Maintenance of concept «political discourse» is considered in the article. An author proves that in the modern world political discourse becomes the independent semantic field, grows into original reality. In author's opinion, political discourse becomes the mean of organization of life of modern society.

Українська держава здійснює перехід від досить тривалого періоду владарювання тоталітарно-авторитарного режиму до демократії, який супроводжується суттєвими змінами у механізмах та засобах формування політичного, культурного, соціального та правового простору буття суспільства. Зазначені тенденції розвитку українського соціуму актуалізували роль комунікації, на яку у період кардинальних суспільних трансформацій покладаються функції створення демократичного середовища, у якому люди могли б толерантно та плідно взаємодіяти, об'єднавшись навколо нової системи ціннісних орієнтирів.

Політична сфера сучасної України бурхливо трансформується, а суттєвими аспектами цих трансформацій постають не лише владно-інституційні чинники політичної діяльності, а й розвиток комунікаційного виміру української політики. Постійна конкурентна боротьба між провідними суб'єктами політики, загострює